

Typology of Historic Baths in Kermanshah with an Emphasis on the Location of the Establishment

Amin Garhamani Toulabi¹ | Seyed Ali Nouri²

1. PhD Researcher in Architecture, Faculty of Engineering, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran. E-mail: aghahramani@ygmail.com
2. Corresponding author, Assistant Professor of Architecture, Faculty of Technical Engineering, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran. ✉ E-mail: sa-nori@iauuu-tnb.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 2021/01/12 Received in revised 2021/03/03 Accepted 2021/03/30 Published 2021/04/02 Published online 2023/10/01 Keywords: Bathroom, Kermanshah, architectural space, typology, Qajar.	Baths are among the public buildings whose shape and architecture have changed during different historical periods. Due to the importance of these valuable buildings, Kermanshah is one of the cities that, during the historical period, especially in the Qajar period, was considered by the rulers of the time due to its location on the path of Atbat-e-Aliat. It has many textures and examples of historical baths. Therefore, the present study seeks to identify the types of historical baths in Kermanshah province with an emphasis on location. To achieve this, it is necessary to study the factors affecting the formation and location in urban, rural, and neighborhood contexts, as well as the spatial geometry of Kermanshah baths. The research method in this study is a descriptive-analytical method based on field studies, analysis of the location, structure, architecture, decorations, proportions, and materials of 12 samples of baths in Kermanshah province, as well as a comparative-historical study of the samples. The results of this study show that Kermanshah province baths, in terms of location, are divided into 6 types: baths in the bazaar, single baths in neighborhoods, twin baths in neighborhoods, baths as an element of a complex in neighborhoods, baths in houses, and baths in the rural context. The geometry of Kermanshah bath spaces is a function of the location in the city or village. Communication spaces and corridors in neighborhood and market-affiliated baths are based on a large measure, but in private baths, in-house baths, and rural baths, they are based on a small measure. The main spaces of urban baths are decorated with limestone, but rural baths do not have limestone decorations. All the baths studied have 3 main spaces: Bine, garmkhaneh, and khazineh, and the area of the garmkhaneh space is relatively larger than the Bine space.

Cite this article: Garhamani Toulabi, Amin., Nouri, Seyed Ali. (2024). Typology of Historic Baths in Kermanshah with an Emphasis on the Location of the Establishment. *Journal of Applied Researches in Geographical Sciences*, 74 (24), 390-413. DOI: <http://doi.org/10.61186/jgs.24.74.13>

© The Author(s). Publisher: Kharazmi University.

DOI: <http://doi.org/10.61186/jgs.24.74.13>

Extended Abstract

Introduction

The historical and cultural heritage of every nation, as a treasure left over from the past, contains many material and spiritual values. Mosques, residential houses, palaces, public buildings, old bazaars, and public baths are an inseparable part of Iran's culture, which together form the central nuclei in the cities and villages of Iran. With the expansion of urbanization, the construction of bathrooms in every region and neighborhood became a necessity, and until a few decades ago, even with the existence of private bathrooms in homes, public and local bathrooms still functioned. This shows that the baths not only met people's need for hygiene and cleanliness, treatment and health, but also considered a place for fun and entertainment and a place for social interactions and exchanges. Unfortunately, in recent centuries, the approach of societies towards urban development and modernization caused the destruction of many historical buildings and structures. In the meantime, the destruction of historical baths took place much faster than the destruction of other buildings. Especially with the transfer of bathrooms inside houses and their privatization, the old public bathrooms remained abandoned, which is one of the most important reasons for their destruction.

Methods and Material

Due to the lack of research on the typology of historical baths in Kermanshah, the authors have employed the following 5-step method to obtain accurate and sufficient information:

- 1) Selection of 12 relatively well-preserved and minimally altered baths from across the entire Kermanshah province, prioritizing their cultural, architectural, and artistic values. These baths are already registered as national works.
- 2) Examination and on-site study of the existing conditions, including factors that have influenced the development of the studied baths. This involves revising or confirming the existing plans and conducting field research.
- 3) Investigating the structure, spatial relationships, spatial geometry, water supply methods, and location-based proportions of the studied baths. This includes conducting comparative studies.
- 4) Conducting research through library resources, historical documents, and interviews.
- 5) Organizing and analyzing the research findings, classifying the information obtained in the form of tables and explanations.

Result and Discussion

In the current research, the general characteristics of the studied bathrooms are presented separately. The shared feature of all the bathrooms is that they belong to the Qajar era and have different uses, including male, female, male and female, twin, and private. This demonstrates the comprehensiveness and consideration given to the needs of residents and visitors. Additionally, these bathrooms are located in various places such as the market, the center of the neighborhood, inside the house, and as part of a collection. Some of the baths have a rural texture despite being situated in the city, for example, the Khanjamal bath.

Furthermore, almost all the spaces can be found in all the bathrooms, with the exception of the vestibule and Shahneshin, which indicate the special architectural style and design of the Qajar period. The entrance corridor, headboard, shoe rack, safe, tone, and fuel storage spaces are common and consistent in all the bathrooms. The wall, Noizeh with a spear, and Columbo arch are also shared structures in all the bathrooms. However, there is no noise present in any of the bathrooms. Even though many public spaces and buildings can be identified in the physical-spatial structure of traditional and historical cities, the impact of each of them in preserving the urban fabric is not the same. Rather, some spaces are still active and dynamic, even though decades have passed since they were built. As public urban spaces, they play an important role in preserving the urban fabric. Hammam is one valuable architectural building that has been remembered since the past. The Iranian-Islamic architecture of historical baths, under the influence of various factors, has a special complexity and possesses numerous physical and functional values. The formation of these unique and diverse spaces is influenced by factors such as climate, the ability to regulate temperature and humidity, placement in residential contexts, easy accessibility, the presence of water, the possibility of creating a sewage water route outside the region, and complex functional requirements to solve the problems of refrigeration and thermal facilities, as well as fluid and waste disposal.

Conclusion

Kermanshah province is one of the culturally rich areas of the country with a history of several thousand years. The historical monuments left in this city, such as mosques, caravanserais, bazaars, baths, Takayas, and hosseinieha, are proof of this claim. In the Qajar period, many baths were built in Kermanshah province. Unfortunately, some of these valuable buildings have been completely destroyed due to the construction of streets, commercial, and residential complexes in the past, while others have been abandoned and are now inaccessible. Although most of the remaining baths have been registered, there is not enough information available about these magnificent architectural works in the province. In this research, 12 well-preserved or relatively well-preserved baths in Kermanshah province, which could be visited and studied in the field, have been investigated. The results and comparative field investigations of the baths in terms of their locations led to the identification and introduction of 6 types: a bath inside the market, a single bath in the neighborhood, a twin bath in the neighborhood, a bath as an element of a complex in the neighborhood, a bath inside houses, and baths in a rural context.

Keywords: Bathroom, Kermanshah, architectural space, typology, Qajar.

گونه‌شناسی حمام‌های تاریخی کرمانشاه با تأکید بر موقعیت استقرار^۱

امین قهرمانی تولابی^۱، سید علی نوری^۲

۱. پژوهشگر دکترای معماری، دانشکده فنی مهندسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه ایران.

رایانامه: aghahramani@ygmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار معماری، دانشکده فنی مهندسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه ایران.

رایانامه: sa-nori@iauuu-tnb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	حمام‌ها از جمله بناهای عام‌المنفعه‌ای هستند که در دوره‌های تاریخی مختلف شکل و معماری آن‌ها دستخوش تغییرات قرار گرفته اما روابط فضایی آن‌ها همواره از الگویی ثابت پیروی کرده است. به دلیل اهمیت این بناهای ارزشمند، حمام‌ها همواره مورد پژوهش محققین بوده است. کرمانشاه یکی از شهرهایی است که در طول دوران تاریخی علی‌الخصوص در دوره قاجار به دلیل قرارگیری در مسیر عتبات عالیات مورد توجه حکام وقت بوده و دارای بافت و نمونه‌های متعددی از حمام‌های تاریخی است؛ بنابراین پژوهش حاضر در پی شناخت گونه‌های حمام‌های تاریخی استان کرمانشاه با تأکید بر موقعیت استقرار است. برای دستیابی به این مهم لازم است عوامل مؤثر بر شکل‌گیری، موقعیت استقرار در بافت‌های شهری، روستایی و محلات، هندسه فضایی حمام‌های کرمانشاه بررسی شود. روش تحقیق در این پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی است که بر اساس بررسی‌های میدانی، تجزیه و تحلیل موقعیت استقرار، سازه، معماری، تزئینات، تناسبات و مصالح ۱۲ نمونه از حمام‌های استان کرمانشاه و مطالعه تطبیقی - تاریخی نمونه‌ها صورت گرفته است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهند که حمام‌های استان کرمانشاه از لحاظ محل استقرار به ۶ گونه: حمام در درون بازار، حمام منفرد در محلات، حمام دوقلو در محلات، حمام به‌عنوان عنصری از یک مجموعه در محلات، حمام در درون خانه‌ها و حمام در بافت روستایی تقسیم شده‌اند. هندسه فضاهای حمام‌های کرمانشاه تابع موقعیت استقرار در بافت شهر یا روستا می‌باشد. فضاها و راهروهای ارتباطی در حمام‌های محلات و وابسته به بازار بر اساس پیمون بزرگ اما در حمام‌های خصوصی و حمام‌های درون خانه و حمام‌های روستایی بر اساس پیمون کوچک است. فضاهای اصلی حمام‌های شهری دارای تزئینات آهک‌بری، اما حمام‌های روستایی فاقد تزئینات آهک‌بری هستند. تمام حمام‌های مورد مطالعه، دارای ۳ فضای اصلی بینه، گرمخانه و خزینه آبگرم هستند و مساحت فضای گرمخانه به نسبت، بیشتر و بزرگ‌تر از فضای بینه است.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۳	
تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۱۲/۱۳	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۱۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۱/۱۳	
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۲/۸/۰۱	
کلیدواژه‌ها: حمام، کرمانشاه، فضای معماری، گونه‌شناسی، قاجار.	

استناد: قهرمانی تولابی، امین؛ نوری، سید علی (۱۴۰۳). گونه‌شناسی حمام‌های تاریخی کرمانشاه با تأکید بر موقعیت استقرار. نشریه

تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۷۴ (۲۴)، ۴۱۳-۳۹۰. <http://doi.org/10.61186/jgs.24.74.13>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه خوارزمی تهران.

^۱ این مقاله استخراج شده از پایان‌نامه نگارنده اول تحت عنوان «بازخوانی سیر تحول فضایی، کالبدی حمام در معماری اسلامی ایران از صفویه تا قاجار» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه می‌باشد.

مقدمه

میراث تاریخی و فرهنگی هر ملتی به مثابه گنجینه‌ای برجای مانده از دوران گذشته حاوی ارزش‌های مادی و معنوی بسیاری هستند. در این میان بناها و بافت‌های تاریخی نیز از این قاعده مستثنا نیستند. مساجد، خانه‌های مسکونی، کاخ‌ها، بناهای عمومی و بازارها و حمام‌های عمومی قدیمی، بخش جدانشدنی فرهنگ ایران زمین هستند که در کنار هم هسته‌های مرکزی را در شهرها و روستاهای ایران شکل می‌دهند. گسترش و توسعه شهرها نیز در دوره‌های بعدی حول این هسته انجام می‌شد. با گسترش شهرنشینی ساخت حمام در هر منطقه و محله‌ای تبدیل به یک ضرورت شد و تا چند دهه قبل حتی با وجود حمام‌های خصوصی در منازل، حمام‌های عمومی و محلی هنوز کارکرد خود را داشتند. این امر نشان می‌دهد که حمام‌ها نه تنها نیاز مردم را به بهداشت و پاکیزگی، درمان و سلامتی برطرف می‌کرده‌اند، بلکه مکانی برای تفریح و سرگرمی و جایی برای تعاملات و تبادلات اجتماعی نیز محسوب می‌شده‌اند. متأسفانه در سده‌های اخیر رویکرد جوامع به سمت توسعه و مدرنیزاسیون شهری، باعث تخریب بناها و بافت‌های تاریخی بسیاری شد. در این میان تخریب حمام‌های تاریخی بسیار سریع‌تر از تخریب سایر بناها صورت گرفت. به‌ویژه با انتقال حمام‌ها به داخل منازل و خصوصی شدن آن‌ها، حمام‌های قدیمی عمومی، متروکه ماندند که این امر خود یکی از مهم‌ترین دلایل تخریب آن‌ها می‌باشد. این سیر فزاینده‌ی تخریب حمام‌های تاریخی اهمیت حفاظت از این بناهای ارزشمند را بر ما روشن می‌سازد. معماری حمام‌های تاریخی تحت تأثیر عوامل مختلف، از پیچیدگی خاصی برخوردار بوده و واجد ارزش‌های کالبدی و کارکردی بسیاری است. در شکل‌گیری این فضاهای خاص و متنوع، عواملی همچون اقلیم، قابلیت تنظیم دما و رطوبت، فرارگیری در بافت‌های مسکونی و قابلیت دسترسی آسان، وجود آب و امکان ایجاد راه آب فاضلاب به خارج از منطقه و ضرورت‌های عملکردی پیچیده برای حل مسائل تأسیساتی برودتی، حرارتی سیالات و دفع پساب‌ها، ایجاد کرده است. این موضوع طرح حمام‌ها را در نسبت با دیگر ابنیه ایرانی بسیار متمایز و برجسته ساخته است. مسئله نظافت، پاکیزگی و طهارت از دیرباز بین ایرانیان حائز اهمیت بوده و با ورود دین اسلام و انجام فرایض دینی بر اهمیت آن افزوده شده است. به همین دلیل در دوره اسلامی تنوع و تعدد در احداث حمام‌ها که مکانی برای طهارت و نظافت بوده از اهمیت و پیشرفت قابل توجهی برخوردار شده است. بر این اساس می‌توان گفت حمام یکی از مردم‌وارترین، فنی‌ترین و متنوع‌ترین فضاها و بناهای عام‌المنفعه در معماری اسلامی است، علی‌رغم آنکه نحوه استقرار فضایی حمام‌های دوره اسلامی از الگوی ثابتی پیروی کرده است ولی متأسفانه در دوره‌های مختلف شکل و معماری حمام‌ها دستخوش تغییرات شده است. به استناد منابع تاریخی، شواهد عینی و مطالعات صورت گرفته توسط محققین، اوج رونق، شکوه، جلال و احداث حمام‌های سنتی، دوره صفوی تا اواخر دوره قاجاری بوده و به دلیل جذابیت و تنوع در ساخت و همچنین فنون و تکنیک‌های خاص معماری حمام‌ها، همواره حمام به‌عنوان یکی از اهداف مورد پژوهش محققین قرار گرفته است، هر چند که مطالعات و مقالات متعددی از زوایای مختلف در مورد حمام‌ها ارائه گردیده است اما به دلیل تنوع و فراوانی گونه‌های حمام‌ها در ایران امکان پژوهش و مطالعه در خصوص شناخت هر چه بیشتر این بناهای ارزشمند و فاخر فراهم است.

با توجه به این‌که هدف اصلی این پژوهش بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و الگوهای طراحی و هندسه فضایی و همچنین تطبیق تفاوت‌ها و شباهت‌های حمام‌های تاریخی کرمانشاه به‌منظور دستیابی و شناخت گونه‌های مختلف حمام‌های تاریخی می‌باشد، در این مقاله به‌منظور دستیابی به هدف اصلی پژوهش، به بررسی میدانی موقعیت استقرار، برداشت پلان‌های معماری، تزئینات وابسته به معماری، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری، تناسبات، مصالح، روابط فضایی، اجزاء سازنده اصلی و دانش فنون و هنر معماری حمام‌های: ۱- حمام حاج شهباز خان ۲- حمام حسن خان ۳- حمام سید نور ۴- حمام بی‌بی ۵- حمام سرتیپ ۶- حمام میرزا سلیم ۷- حمام نظام ۸- حمام بیگلری ۹- حمام فیض مهدوی ۱۰- حمام معاون صحنه ۱۱- حمام میدان ۱۲- حمام خانجمال که نمونه‌های شاخص حمام‌های واقع در بافت‌های شهری و روستایی هستند پرداخته شده و پس از تجزیه و تحلیل، نتایج حاصل از پژوهش نمونه‌های ذکر شده به‌منظور پاسخ به سؤال اصلی تحقیق با هم تطبیق داده شده است.

در راستای موضوع مطرح شده، برای رسیدن به اهداف موردنظر تمام نوشتار حاضر پیرامون این پرسش خواهد بود که حمام‌های تاریخی کرمانشاه بر اساس موقعیت استقرار به چند گونه (نوع) تقسیم می‌شوند و همچنین ضمن بررسی تطبیقی گونه‌های شناسایی شده، این حمام‌ها از لحاظ کالبد معماری و فضایی دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

به دلیل تنوع و فراوانی حمام‌ها در ایران کماکان پژوهشگران برآنند که ضمن بازشناسی و بازخوانی، از زوایایی که از دید محققین پیشین پنهان مانده است حمام‌ها را مورد مطالعه قرار دهند، در این پژوهش به بررسی پیشینه تحقیق به صورت عام در خصوص حمام‌ها و به صورت خاص در مورد موضوع این مقاله پرداخته شده است. مهم‌ترین مأخذ برای شناخت عمومی در مورد حمام‌های ایران، مقاله «حمام‌ها» در کتاب آشنایی با معماری اسلامی ایران (پیرنیا، ۱۳۷۲) است. دو مقاله با عناوین «حمام‌ها» در کتاب معماری ایران، دوره اسلامی (کیانی، ۱۳۶۶)؛ و «حمام‌ها در نظرگاه زمان» (فخاری تهرانی، ۱۳۷۹) نیز با همین هدف نگاشته شده‌اند. این مقالات به مرور اجمالی وجوه گوناگون حمام‌ها پرداخته و بستر مناسبی را برای مطالعات تکمیلی دیگر محققان فراهم آورده‌اند. از آثار مهم دیگری که به تفصیل در باب حمام‌های سنتی ایرانی و نحوه مراجعه مردم و ساختار فضایی آن به پژوهش پرداخته، کتاب بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران (قبادیان، ۱۳۷۷) است که در آن ذیل فصل مجزائی به نام حمام، ضمن توضیح ساختار فضایی این بنا، چگونگی استفاده و جایگاه آن در رسوم و فعالیت‌های جمعی ایرانی را شرح می‌دهد. کتاب آشنایی با گرمابه‌های ایران (طبسی، ۱۳۹۳) نیز از جمله منابع عمومی درباره حمام‌هاست که در سه بخش به معماری حمام‌ها، منابع مکتوب و نیز فرهنگ مردم ایران پرداخته است. کتاب‌نامه گرمابه‌ها (محسن طبسی، ۱۳۹۲) نیز دربردارنده مشخصات کتاب‌شناسی بیشتر منابع فارسی و خارجی مرتبط با حمام‌هاست که به صورت موضوعی یا موردی به حمام‌ها توجه کرده است. شماره ۵۷ و ۵۸ از مجله، کتاب ماه هنر (خرداد و تیر ۱۳۸۲) که یک مجلد آن به بررسی فرهنگ آب اختصاص یافته است نیز دربردارنده مقالاتی با موضوعات متنوع به ویژه وجوه مردم‌شناختی حمام‌ها هستند. جلد هجدهم از مجموعه گنج‌نامه، درباره حمام‌ها است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳). بخشی از جلد چهارم دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی نیز به حمام‌ها پرداخته شده است (ملازاده، ۱۳۷۹). از نظر بررسی وجوه معنایی مستتر در حمام‌ها (الله رضایی و مهدی باتقوا، ۱۳۸۲) در مقاله‌ی «حمام در ادبیات منظوم ایران» جایگاه آن از حیث شکل‌گیری فرهنگ عامه و سواد منظوم فارسی را بررسی کرده‌اند. بررسی جایگاه حمام در فرهنگ ایرانی و ریشه‌های آن به تفصیل در مقاله «حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی» اثر (سجادی، ۱۳۸۲) موردنظر قرار گرفت. در کتاب مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایرانی (فخاری تهرانی، ۱۳۸۴) به تفصیل به مصالح، ویژگی‌ها، کارکردها و معرفی فضاهای حمام پرداخته شده است. (طبسی، انصاری، طاووسی و فخار تهرانی، ۱۳۸۵) در مقاله «بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی» با مطالعه نمونه‌های متعدد حمام‌های دوره صفویه از لحاظ سیرکولاسیون، مساحت، تناسبات و... حمام‌های این دوره را از نظر ویژگی‌های کالبدی مورد تجزیه تحلیل و تطبیق قرار داده‌اند مقاله مطالعه تأثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه‌های ایران (طبسی، ۱۳۸۶) با نگاهی به نقش اقلیم به این مسئله پرداخته است. مقاله «بررسی عملکرد سامانه‌های حرارتی گرمابه‌های ایران»، (محمد مرادی، ۱۳۸۷) با انجام مطالعات کیفی و کمی سیر تحول گرمابه‌های ایران و سامانه‌های حرارتی بکار رفته در آن‌ها را مورد بررسی قرار داده است. (افروغ، ۱۳۸۸) پژوهشی با عنوان «ویژگی‌های حمام‌های ایران در دوره صفوی» انجام داده است که در آن از علل مادی و معنایی ساخت حمام سنتی ایرانی سخن می‌گوید. مقاله «بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام»، (فخاری تهرانی، ۱۳۹۲) به فضاهای معماری و آثار نگارگری اشاره دارد. بررسی ریشه‌های اجتماعی ساخت حمام با در نظر گرفتن تأثیر این بنای عمومی در تحولات اجتماعی - سیاسی ایران در مقاله «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ»، (شعبانی و جبار، ۱۳۹۳) پژوهش مهم دیگری است که با تحلیل نمونه رویدادها به بررسی تأثیرات فراکالبدی حمام می‌پردازد. از دیگر آثار مرتبط با موضوع این پژوهش، کتاب «سوابق تاریخی حمام‌ها و نگاهی به ریخت‌شناسی حمام حسن خان کرمانشاه» اثر (قهرمانی تولابی و داور پناه، ۱۳۹۳) است. مقاله «حمام در متون طب دوره اسلامی، نظریه و عمل»، (طاهری، ۱۳۹۵) عنوان مقاله‌ای دیگر است که به روش تفسیر تاریخی تعلیم طب جسمانی و روحانی در تکوین ساختار معماری و مضامین نگارگری در حمام‌ها را مورد بررسی و پژوهش قرار داده است. این کتاب در دو بخش تدوین که بخش نخست به بررسی سوابق تاریخی حمام‌ها و بخش دوم به

بررسی و معرفی فضاها، روابط فضایی، سیر کولاسیون، سازه، تأسیسات، مصالح و موقعیت استقرار حمام حسن خان کرمانشاه پرداخته است در مورد تأثیرپذیری شکل، ساختار و عناصر حمام‌های سنتی از انسان و تأثیرگذاری فاکتورهای طراحی حمام بر انسان بر طراحی معماری حمام‌ها پرداخته شده است. (رحیمی مهر، متدین، مهربانی، ۱۳۹۶) در مقاله «حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل درمان» به بررسی تأثیر طب جسمانی و روانی بر طراحی معماری حمام‌ها پرداخته شده است. از دیگر پژوهش‌های صورت گرفته مرتبط با موضوع مقاله حاضر، مقاله «تحلیل ویژگی‌های معماری و فضایی حمام‌های قاجاری در اقلیم فارس» اثر (زارعی و وحیدی، ۱۳۹۶) است که به منظور شناخت الگوی طراحی گرمابه‌های اقلیم فارس در عصر قاجار، به بررسی الگوهای ساختاری، تناسبات و نحوه ارتباط فضایی و چگونگی ارتباط آن‌ها با مسائل اقلیمی پرداخته شده است. محمدی زنجانی و امین‌زاده (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان «شناسایی، تحلیل و اولویت‌بندی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر بازسازی حمام‌های ایرانی (مورد مطالعه: حمام تاریخی محتشم کاشان)» به این نتایج دست یافتند خبرگان پیمایش شده در مورد عوامل و مؤلفه‌های مرتبط با تغییر دیدگاه‌ها و نگرش‌ها هم در سطح عمومی از طریق نهادسازی و استفاده از ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی و هم در خصوص آگاهی‌بخشی به مسئولان وزن نسبتاً بالایی را قائل بوده‌اند. به‌منظور معرفی اجزای مختلف و فضاهای حمام و کارکردهای اجتماعی آن مقاله «نگاه منظرین به حمام‌های عمومی، عناصر و کارکردهای آن»، (باصولی، ۱۳۹۷) قابل‌بررسی و مطالعه است. مقاله «نقش آئین‌گذار در ساختار کالبدی حمام‌های عمومی ایران» عنوان مقاله‌ای است که توسط (کاظمی شیشوان و بایبوردی، ۱۳۹۸) در راستای تأثیر و نقش آداب‌ورسوم بر آفرینش فضاهای معماری حمام‌ها در کنار تأثیر عوامل اقلیمی و عملکردی تدوین شده است.

گانتای (۲۰۰۵) در مطالعه شهرهای اسلامی و عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری آن، به حمام اشاره داشته و آن‌ها را متأثر از فرهنگ و تفکر اسلامی می‌داند و در نقطه مقابل آنان پژوهشگران آمریکایی نقش اسلام را ضعیف دانسته و نقش آب‌وهوا، مصالح ساختمانی و فناوری حمل‌ونقل را از عوامل مهم دانسته‌اند. بر اساس تحقیقات گروه «لوکتیو ترین ترک» در کشور ترکیه، به این نتایج دست یافتند که بیشتر حمام‌هایی که هم‌اکنون در ترکیه وجود دارند در اصل از قرن شانزدهم میلادی و در دوران سلطان محمد اول ساخته شده‌اند. زمانی وی متوجه شد که این حمام‌ها منافع اجتماعی بسیاری برای کشور دارد. حمام «هاسکی سلطان» در پارک سلطان احمد یکی دیگر از حمام‌های تاریخی در ترکیه است که بسیار مورد بازدید قرار می‌گیرد. این حمام هم که در سال ۱۵۵۷ ساخته شده، دارای دو بخش متقارن و تالار بسیار شاخصی است. این حمام بعدها به دلیل تولید گرمای بسیار شدید تغییر کاربری شد اما امروزه به یک مرکز نمایشگاهی تغییر کاربری داده شده است. در مطالعه دیگری ماسون (۲۰۱۷)، تعدادی از حمام‌های تاریخی در ناحیه «بات» انگلستان را مورد بررسی قرار داد. نتایج تحقیق نشان داد که حمام‌های تاریخی طی دوره‌های مختلف از شرایط و عوامل متفاوتی تأثیر می‌پذیرند و هرکدام کارکرد خاصی را دارا می‌باشند. با بررسی منابع مطالعاتی و پیشینه تحقیق در مورد حمام‌های تاریخی، علی‌رغم مفید بودن و کارایی منابع و مقالات، به‌صورت خاص در مورد گونه‌شناسی حمام‌های تاریخی، سخنی به میان نیامده است، در این مقاله ضمن بهره‌گیری از منابع مرتبط با موضوع مورد پژوهش، با بررسی‌های میدانی و تطبیقی و تجزیه‌وتحلیل نمونه‌های مورد بررسی درصدد است که به‌نوعی شناخت، تفکیک و معرفی گونه‌های مختلف حمام‌های تاریخی دوره قاجار استان کرمانشاه دست یابد.

مبانی نظری تحقیق

- دانش فنون و هنر معماری در ایجاد حمام‌های سنتی ایرانی

در بررسی شناخت دانش فنی و ارزیابی تکنیک‌های به‌کاررفته در بنای یک حمام، موضوعات زیر مطرح می‌گردد ۱- شناخت محیط ۲- دسترسی به آب ۳- موقعیت استقرار حمام در بافت شهر و روستا و مرکز محله ۴- معماری (مبانی طراحی معماری در حمام‌های تاریخی) ۵- سازه ۶- شناخت مصالح ۷- تأسیسات ۸- تزئینات.

شناخت محیط (جغرافیا، محیط، طراحی و معماری): محیط انسان‌ساخت به آن بخش از محیط‌زیست اطلاق می‌شود که ساخته‌وپرداخته انسان باشد. چگونه فکر کردن، ساختار فکری و نحوه غنیمت بخشیدن به آنچه انسان درباره آن اندیشیده است، خود در یک نظام فرهنگی شکل گرفته است. این مفاهیم خود را در هنر و معماری و پدیده‌های دیگر

می‌نمایند که پدیدآورندگان، انسان‌هایی از همان محیط و جامعه می‌باشند که از طریق سنت‌ها از نسلی به نسل دیگر منتقل و به حیات خود ادامه می‌دهد.

دسترسی به آب: نحوه دسترسی به «آب» در یک حمام تاریخی از اساسی‌ترین موضوعات فنی و مهندسی در ساخت و پیریزی حمام است. در بنای حمام به‌عنوان بنایی که باید در مقیاس وسیعی در آن، آب تأمین، مصرف و نهایتاً دفع گردد حائز اهمیت است. به‌طور کلی روش‌های تأمین آب عبارت‌اند از: ۱- آب قنات ۲- نهر ۳- چاه ۴- چشمه.

موقعیت استقرار حمام در بافت شهر و یا روستا: یکی از عوامل اصلی تعیین‌کننده در موقعیت استقرار حمام نحوه دسترسی به آب است. اگر آب حمام از چشمه و نهر تأمین گردد، موقعیت حمام تابع موقعیت چشمه و یا نهر شده که این حالت بیشتر در حمام‌های روستایی ملاحظه می‌شود. در مورد قنات هم تا حدی این مسئله مطرح است. تأمین آب حمام توسط چاه شرایط استقرار حمام را سهل‌تر می‌گرداند. گاهی حمام به‌عنوان جزئی از یک مجموعه مذهبی - خدماتی مطرح می‌گردد که در یک طرح از پیش فکر شده قرار دارد. از آنجاکه حمام به‌عنوان یک عنصر خدماتی مهم مطرح است دارای ارزش خاصی در مرکز محله می‌باشد. در حمام‌هایی که دارای دو بخش زنانه و مردانه به‌صورت مستقل طراحی گردیده، دسترسی زنانه از سمتی است که تا حدی پنهان و به‌دوراز رفت‌وآمدهای مرکز محله است.

مبانی و طراحی معماری در حمام‌های تاریخی: مبانی طراحی معماری دارای ریشه‌های عمیق فکری، فنی و... است و می‌تواند در زمان‌ها و مکان‌های مختلف بیان خاص خود را یابد و بدون داشتن ریشه‌های عمیق هرگز نمی‌تواند این خصلت را یافته و ناچار محکوم به فناست. بخش‌های اصلی و فرعی یک حمام عبارت‌اند از بخش‌های اصلی ۱- بینه ۲- میان در ۳- گرمخانه و فضاهای فرعی عبارت‌اند از: ۱- سردر ورودی ۲- هشتی یا راهروی ورودی ۳- تون ۴- گاورو ۵- مخزن آب ۶- انبار سوخت ۷- محل زندگی کارگر حمام (تون تاب) ۸- برفانداز ۹- محل نظافت ۱۰- خزینه آب سرد و گرم ۱۱- سرویس‌های دستشویی ۱۲- آبن ۱۳- راه‌پله بام ۱۴- اصطبل.

مبانی مبتنی بر شرایط محیطی در طراحی معماری یک حمام تاریخی: اصلی‌ترین عامل در مبانی طراحی، تأثیرات شرایط محیطی بر آن است. خصوصاً در حمام‌ها که به لحاظ فنی بودن و تأسیساتی بودن آن این موضوع اهمیت بیشتری می‌یابد.

مبانی مبتنی بر شرایط استقرار در بافت در طراحی معماری یک حمام تاریخی: چگونگی قرارگیری و موقعیت حمام در بافت و نیز نوع دسترسی و معابر مجاور بدون شک در نحوه طراحی حمام مؤثر است، زیرا که عاملی است مهم در پیوند بنای حمام با مجموعه‌ای که در آن قرار گرفته است.

مبانی مبتنی بر عملکرد فضاها در طراحی معماری یک حمام تاریخی: روش متداول در طراحی بینه استفاده از پوشش گنبدی است، این پوشش در اکثر موارد بر روی ستون‌های سنگی قرار می‌گرفت. در ساخت بینه استفاده از سکوهایی در دور تا دور آن متداول بوده است. کفش‌کن فضایی بوده که ضمن تعیین فضای مناسب برای کفش‌ها و جلوگیری از آلودگی آن باعث متناسب نمودن طراحی در دیواره سکو شده است. در وسط بینه یک حوض قرار داشت. میاندر به‌عنوان یک مفصل در طراحی حمام مطرح می‌گردد، این فضا ضمن کاستن از میزان حرارت و رطوبت گرمخانه به بینه مانع از دید مستقیم فضاهای گرمخانه و بینه می‌شد. یک پوشش گنبدی فضای اصلی گرمخانه را ایجاد می‌کرد و خزینه در مجاورت آن قرار می‌گرفت. در برخی از حمام‌ها با استفاده از ستون سنگی به وسعت گرمخانه افزوده‌اند برخی فضاهای گرمخانه، خاص‌نشین بوده است. نوره‌کش‌خانه نیز به‌عنوان فضایی مستقل در تمامی حمام‌ها مشاهده می‌شود.

مبانی مبتنی بر ترکیب فضاها در طراحی معماری یک حمام تاریخی: در حمام ترکیب فضایی باید به‌گونه‌ای باشد که ضمن تأمین فضای اصلی حمام، متضمن توزیع مناسب نیروها، پوشش سقف‌ها و مسیر حرکت مناسب در فضا باشد. به‌طور کلی ترکیب فضایی حمام بر اساس تأمین موارد زیر مطرح بوده است:

❖ تأمین فضاهای اصلی در چهارچوب اصول و طرح‌ریزی اصلی حمام (بینه، میان در، گرمخانه)؛

❖ ترکیب فضایی باید به‌گونه‌ای باشد که در طرح‌ریزی، شرایط آسایش محیط در نظر گرفته شده باشد؛

- ❖ تراز استقرار، نحوه اتصال ورودی به بنا را تعریف می‌کند این اتصال باید با ترکیب فضای حمام پیوند یابد؛
- ❖ موقعیت ورودی باید نقطه مناسب در بافت باشد و در پیوند بافت حل شود.
- ❖ چنانچه حمام دارای ورودی خاصی برای بانوان باشد، این ورودی در منظر بافت کمتر مطرح گردد؛
- ❖ اشراف و دید از بیرون به درون حمام و در فضاهای داخلی باید بر اساس دیدگاه‌های فکری صورت گیرد.

مبانی مبتنی بر نقش "پیمون" در طراحی معماری یک حمام تاریخی: پیمون ابزاری است که ابعاد و اندازه‌ها را در معماری ایرانی تنظیم و به دو نوع پیمون بزرگ و کوچک تقسیم می‌گردد:

الف: ابعاد در نظام پیمون کوچک: ۱۴ گره معادل ۹۳ سانتیمتر (عرض در)؛ ۹ گره معادل ۶۰ سانتیمتر (قطر دیوار)؛ ۲۸ گره معادل ۱۸۷ سانتیمتر (ارتفاع در) و ۹ گره معادل ۶۰ سانتیمتر (ارتفاع روزن).

ب: ابعاد در نظام پیمون بزرگ: ۱۸ گره معادل ۱۲۰ سانتیمتر (عرض در)؛ ۱۱ گره معادل ۷۳ سانتیمتر (قطر دیوار)؛ ۳۰ گره معادل ۲۰۰ سانتیمتر (ارتفاع در) و ۹ گره معادل ۶۰ سانتیمتر (ارتفاع روزن).

در معماری ایرانی ابعاد و اندازه‌ها نقش مهمی را ایفا کرده و معماران با استفاده از پیمون به‌عنوان اندازه و معیار، با محاسبات صحیح و اجرای ساده به ارائه طرحی زیبا دست یافته‌اند؛ بنابراین استفاده از پیمون یک اصل مهم در معماری ایرانی محسوب شده و همواره به‌عنوان ضابطه‌ای در معماری ایرانی مورد استفاده قرار گرفته است؛ معمار با به‌کارگیری آن اجزا و اندام‌های بنا را به یکدیگر پیوند داده است.

سازه و ویژگی‌های آن در یک حمام تاریخی: سازه در بنای حمام به لحاظ حضور آب در آن، دارای شرایط خاصی است. پی‌سازی، در سازه یک حمام نقش اساسی به عهده دارد. بحث پی‌سازی در حمام در دو مورد قابل بررسی است. اول پی‌سازی در زیر جرزها و دوم پی‌سازی در زیرستون‌های سنگی. جهت جلوگیری از رانش در حمام‌ها به سه روش عمل شده است: یکی قرارگیری بنا در دل خاک، دیگری مسئله قرار گرفتن دهانه‌های کوچک در مجاورت دهانه‌های بزرگ است و سوم استفاده از ملات گل‌آهک در آجرچینی جرزها است. ستون‌های سنگی به‌عنوان یک عنصر معماری نقش فراوانی در سازه حمام داشته‌اند هرچند که در بعضی از حمام‌ها اساساً از ستون‌های سنگی استفاده نکرده‌اند. هدف از به‌کارگیری ستون‌های سنگی دستیابی به فضا و دیدی وسیع بوده است. سازمان سازه در یک حمام تاریخی متکی بر تویزه می‌باشد. تویزه‌ها که بار پوشش سقف‌ها را تحمل کنند، نقش اصلی در سازه حمام دارد. نحوه پوشش فضا با توجه به اهمیت فضا متفاوت است. این تفاوت بیشتر مربوط به پرکاری هندسه پوشش است.

مصالح در یک حمام تاریخی: یکی از ویژگی‌های مهم این بحث موضوع مصالح بوم‌آورد است، مصالح بکار رفته در ساخت حمام‌ها به این شرح است: آجر در بدنه‌ها؛ آجر جوش در اطراف تیان و جوب‌های مسیر آب؛ سفال در شکل تنبوشه‌های هدایت آب؛ سنگ لاشه‌ای در پی‌ریزی و شالوده؛ سنگ تراش خورده در ستون‌ها و بدنه‌های سکو و حوض‌ها؛ گچ در برخی بدنه‌ها بینه و دالان؛ ساروج در صورت‌های مختلف؛ قیر طبیعی؛ کاشی در تزئین ازاره‌ها؛ شیشه در جام‌خانه‌ها؛ آهک در استفاده از انواع ملات‌ها برای دیوار چینی و یا اندود بدنه؛ چوب در استفاده از ساخت در؛ کاهگل در اندود بام؛ فلز در ساخت تیان؛ خاک در ساخت ملات‌های مثل گل‌آهک؛ ملات‌های خاصی مثل پی دارو؛ ساروج‌های خاص؛ لوکه (لویی)؛ قیر چارو و ...

تأسیسات در یک حمام تاریخی: تأسیسات در حمام تاریخی به مجموعه فرآیندی گفته می‌شود که در آن آب، تأمین، ذخیره، توزیع، گرم و سپس دفع شده و هوای داخل حمام نیز گرم و مناسب برای استحمام گردد. در مهیا نمودن شرایط لازم برای این فرآیند دانش معماری، شناخت مصالح، مکانیک و رفتار هوا و آب به نحو شایسته‌ای در یک مجموعه با هم عمل نموده‌اند. تراز آب‌های تحت‌الارضی نحوه دسترسی به آب را تعیین می‌نماید و در بیشتر مناطق

ایران آب در ترازهای بالا مانند نهر و چشمه و... ظاهر نشده، لذا طراحی و سیستم گاوچاه یک روش نسبتاً متداول بوده است. آب ذخیره شده حوضچه در بخش‌های مختلف حمام، توسط تنبوشه‌های سفالی به قسمت موردنظر منتقل می‌شد. خزینه که در زیر آن تون و تیان قرار دارد، آب گرم مصرفی تمام حمام را تأمین می‌کرد. خار و بوته، فضولات حیوانات، زغال گلوله شده و در دهه‌های اخیر زغال سنگ و نفت سیاه از موادی بودند که در آتش کردن تون حمام از آن‌ها استفاده می‌شد. تون حمام دو مسیر مجزا از هم برای خروج دود داشت. مسیرهای اصلی این شبکه در زیر کف حمام با دیوارهایی در طرفین باعث حرکت کندتر دود شده که در نتیجه حرارت از دست نمی‌رود. تأمین نور در حمام از طریق حباب‌های شیشه‌ای در سقف هر فضا صورت می‌گرفت. روش‌های مختلفی برای دفع آب مصرفی حمام وجود داشته است، یک روش ریختن آب فاضلاب به مسیرهای گند آب است. روش دیگر گودالی بود که در مجاورت حمام ایجاد می‌کردند و فاضلاب به آن گودال وسیع ریخته شد و به‌مرور جذب گردید، یک روش اصولی دیگر، ایجاد یکسری حلقه چاه‌هایی است که به‌صورت متوالی و با فواصل حدود سه متر از یکدیگر کنده شده‌اند و با اتصال افقی آن‌ها به هم به‌وسیله تنبوشه‌های سفالی مشکل آبکش نمودن زمین را حل کرده بودند.

تزئینات در فضای حمام: به دلیل وجود رطوبت دائمی و فراهم نمودن آرامش روحی و بصری، عموماً فضاهای داخلی دیوارها و پوشش‌های حمام با ملات ساروج، تزئینات آهک‌بری اجرا می‌کردند. تصویرسازی در فضای حمام‌ها نیز روش نسبتاً رایجی بوده است. جوانمردی و قهرمانی از موضوعات تصویرسازی در بسیاری از حمام‌ها بوده است. این تصاویر بیشتر در بینه و در گوشه‌سازی‌ها بوده است. در گرمخانه بیشتر از طرح‌های هندسی و گیاهی استفاده می‌شد. در برخی حمام‌ها داستان‌های حماسی به‌وسیله تصویر روایت می‌شود.

انواع حمام‌ها

این دسته‌بندی بر اساس موقعیت استقرار حمام صورت گرفته است و نمی‌تواند به‌عنوان مرجعی کامل در خصوص معرفی انواع حمام‌ها مورد استناد قرار گیرد.

- حمام منفرد در محلات - حمام دوقلو در محلات - حمام به‌عنوان عنصری از یک مجموعه در محلات	- حمام در درون محلات - حمام در درون بازار - حمام اقلیت‌های دینی - حمام قرنطینه - حمام در درون خانه‌ها	۱- حمام شهری

۲- حمام روستایی ۳- حمام آبگرم ۴- حمام میان‌راهی ۵- حمام در باغ‌ها ۶- حمام سیار ۷- حمام سلطنتی به‌منظور استفاده‌های تفریحی.

روش‌شناسی

موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

مساحت کل استان کرمانشاه ۲۴۰۶۴۰ کیلومتر مربع و مختصات جغرافیایی کامل این استان بر روی کره زمین از طول جغرافیایی ۴۵ درجه و ۲۰ دقیقه و ۳۹ ثانیه شرقی تا ۴۸ درجه و ۱ دقیقه و ۵۸ ثانیه شرقی و از عرض جغرافیایی ۳۳ درجه و ۳۷ دقیقه و ۸ ثانیه شمالی تا ۳۵ درجه و ۱۷ دقیقه و ۸ ثانیه شمالی می‌باشد. این استان از شمال به استان کردستان، از جنوب به استان لرستان و ایلام، از شرق به استان همدان و از غرب به کشور عراق محدود می‌شود. مرکز استان کرمانشاه، شهر کرمانشاه است. بر اساس آخرین تغییرات در ۱۳۹۰ استان کرمانشاه از ۱۴ شهرستان، ۳۵ شهر ۳۱ بخش و ۸۴ دهستان تشکیل شده است. در استان کرمانشاه چهار اقلیم متفاوت قابل تشخیص است: اول «زمستان ملایم و تابستان گرم و خشک»

که شهرستان‌های قصر شیرین، سرپل ذهاب و دهستان ازگله در جنوب غربی شهرستان جوانرود را شامل می‌شود. دوم «زمستان و تابستان خنک» که شهرستان‌های پاوه و جوانرود و شهرستان دالاهو، سوم اقلیم «نیمه‌خشک و استپی خنک» که شهرستان‌های سنقر و دهستان پشت‌دربند از توابع شهرستان کرمانشاه را در برمی‌گیرد. چهارم اقلیم «نیمه‌خشک و استپی گرم» که شهرستان‌های کنگاور، صحنه و هرسین را شامل می‌شود. به‌طور کلی استان کرمانشاه از نظر آب‌وهوایی به دو منطقه گرمسیر و سردسیر در سایر نواحی تقسیم می‌شود.

شکل (۱). موقعیت جغرافیایی و اقلیمی استان کرمانشاه (نگارندگان، ۱۳۹۹)

روش انجام پژوهش

با توجه به اینکه در خصوص گونه‌شناسی حمام‌های تاریخی کرمانشاه تاکنون پژوهشی انجام نگرفته است، از این‌رو برای دستیابی نگارندگان به اطلاعات دقیق و مکفی به روش زیر و در قالب ۵ مرحله عمل شده است:

- (۱) انتخاب ۱۲ نمونه از حمام‌های نسبتاً سالم و کمتر مورد مداخله قرار گرفته از کل استان کرمانشاه بر اساس اولویت‌های مکان، ارزش‌های معماری و هنری، که در فهرست آثار ملی ثبت شده‌اند.
- (۲) بازنگری یا برداشت پلان وضع موجود و مطالعه میدانی در خصوص عوامل مؤثر بر شکل‌گیری، حمام‌های مورد مطالعه.
- (۳) بررسی و مطالعه سازه‌ای، روابط فضایی، هندسه فضایی، پیمون، نحوه تأمین آب، تناسبات از منظر موقعیت و محل استقرار و مطالعه تطبیقی حمام‌های مورد مطالعه.
- (۴) انجام مطالعات کتابخانه‌ای، تاریخی و مصاحبه از آنچه پیش‌تر در رابطه با محتویات کلی موضوع در متون، اسناد، تصاویر، پرونده‌های ثبتی، مقالات و طرح‌های پژوهشی انجام گرفته بود.
- (۵) در ادامه پس از بررسی و مطالعه در روند به آزمایش نهادن فرضیه، اطلاعات حاصل از یافته‌های تحقیق در قالب جداول و توضیحات، طبقه‌بندی شده و در نهایت مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

نتایج و بحث

معرفی نمونه‌های مطالعاتی: با توجه به کمی منابع مرتبط، به‌ویژه منابعی که به‌طور خاص به بررسی گونه‌های حمام‌ها پرداخته باشد، ضمن بهره‌گیری مفهومی و روشی از منابع معرفی شده در پیشینه موضوع، بخش عمده مقاله حاضر بر مطالعات میدانی استوار است. در استان کرمانشاه حمام‌های زیادی در دوره قاجار احداث گردیده است ولی متأسفانه تعدادی از این حمام‌ها در ادوار گذشته تخریب و یا غیرقابل دسترسی هستند. بر این اساس در پژوهش حاضر ۱۲ باب حمام تاریخی بر اساس موقعیت استقرار، ثبتی بودن و ارزش‌های معماری انتخاب شد. در انتخاب نمونه‌ها سعی شده است حمام‌های نسبتاً سالم که قابلیت بازدید میدانی را داشته باشند برگزیده شوند. حمام حاج شهباز خان، حمام حسن خان، حمام سید نور، حمام بی‌بی، حمام سرتیپ، حمام میرزا سلیم، حمام نظام، حمام بیگلری، حمام فیض مهدوی در شهر کرمانشاه، حمام معاون در شهر صحنه، حمام میدان و حمام خانجمال در روستاهای شهرستان سنقر و کلیایی انتخاب شده‌اند تا نتایج حاصل از

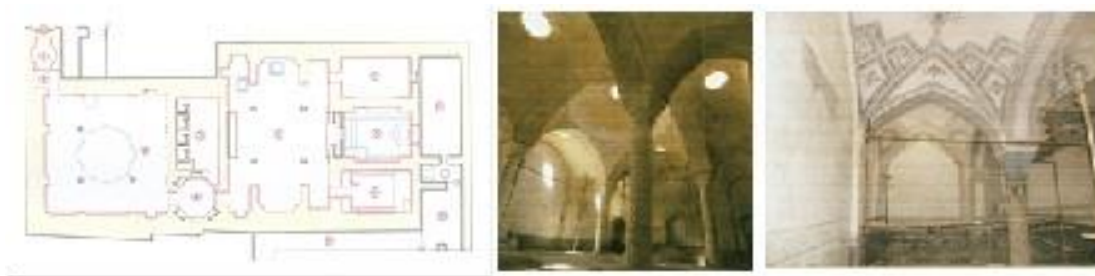
تحلیل‌ها مورد ارزیابی قرار گیرند. نمونه‌ها مورد بررسی و مطالعه میدانی قرار گرفته و اطلاعات حاصل از آن‌ها در قالب توضیحات و جداول در بخش یافته‌های پژوهش آمده است. یافته‌های مورد بحث بر اساس شیوه تحلیل کیفی به بحث گذاشته شده و نتایج حاصل جمع‌بندی شده است.

حمام حاج شهبازخان: این حمام در شهر کرمانشاه، راسته بازار واقع است. حاج شهبازخان در سال ۱۲۳۲ هجری قمری مسجد حاج شهبازخان را بنا نهاده و احتمال دارد که همان سال ۱۲۳۲ هجری قمری یا یکی دو سال بعد تاریخ ساخت حمام باشد. فضاهای این حمام مانند بسیاری از حمام‌های دره قاجار شامل بینه یا رخت‌کن، گرمخانه خزینه آب گرم و آب سرد (چال حوض) می‌باشد. پوشش فضاها از نوع طاق و قوس (طاق گهواره‌ای، کلمبو، تاق و توپزه و تاق خاص میاندرد) است. سطوح داخلی طاق‌ها و دیوارهای فضاهای بینه و گرمخانه دارای تزئینات آهک‌بری است. تفاوت اصلی این حمام با سایر حمام‌های دوره قاجار کرمانشاه نقاشی دیواری فضای بینه است. از آنجاکه بازار از مهم‌ترین عناصر شهری است، قرارگیری حمام در درون بازار نشانگر اهمیت این بنا می‌باشد، این حمام مردانه بوده است. در دوره دوم استفاده، این حمام به دو بخش زنانه و مردانه تقسیم شده است. ورودی اصلی حمام از داخل بازار، راهروی است که با شیب نه چندان ملایم که انتهای آنرا نمی‌توان دید. استفاده از ستون‌های سنگی جهت گسترش فضاهای اصلی این حمام (بینه و گرمخانه) از دیگر خصوصیات کالبدی و فضایی این حمام است به نحوی که در فضای بینه و گرمخانه با ۴ ستون سنگی، فضای نسبتاً بزرگی ایجاد شده است.

شکل (۲). پلان، بینه و گرمخانه حمام شهبازخان (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

حمام حسن خان: این حمام در شهر کرمانشاه خیابان حداد عادل، در جوار تکیه معاون‌الملک واقع است. این حمام دارای فضاهای بینه، گرمخانه، نوره‌کش‌خانه (فضای نظافت) خزینه آب گرم، تون، انبار سوخت و گاواراه می‌باشد. در بینه و گرمخانه حمام، طاق‌ها بر روی ستون‌های سنگی قرار دارند. فضای بینه دارای ۴ ستون سنگی در جهت گسترش فضا و همچنین گرمانه نیز دارای ۴ ستون سنگی است که این ستون‌ها به شیوه ماریپچ تزئین شده‌اند. غالب قوس‌های بکار رفته در این حمام از نوع قوس پنج او هفت و طاق‌های بکار رفته از نوع طاق کلمبو، طاق و توپزه، طاق و چشمه و طاق خاص میاندرد است. این حمام دارای تزئینات آهک‌بری است. مصالح بکار رفته در این بنا، سنگ، آجر و ملات ساروج است. این حمام در اواسط دوره قاجار ساخته شده است.

شکل (۳). پلان و گرمخانه حمام حسن خان (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

حمام سید نور: این حمام در شهر کرمانشاه، در محله چنانی و در گذر صاحب جمع واقع گردیده است. این بنا مربوط اواخر عهد قاجار است و بانی آن شخصی بنام سید نور بوده است. حمام سید نور از جمله حمام‌های بزرگ عهد قاجار است، این بنا از ۲ حمام زنانه و مردانه تشکیل شده که با داشتن ورودی‌های مجزا، هر یک مستقل از دیگری و هم‌زمان کار می‌کرده‌اند. حمام مردانه بسیار بزرگ‌تر از حمام زنانه است و علاوه برداشتن فضاهای یک حمام کامل دارای چال حوض (خزینه آب سرد) می‌باشد، اما حمام زنانه به نسبت کوچک‌تر بوده و دارای فضاهای ورودی، رختکن و حمام گرم می‌باشد. آتشیخان حمام مردانه و زنانه یکی بوده و آب هر دو حمام از یک منبع تأمین می‌شده است. این بنا هم اکنون در دست مرمت می‌باشد. این بنا دارای تزئینات آهک‌بری است که اکثراً در زیر لایه‌های الحاقی سیمان پنهان شده است.

شکل (۴). پلان و بینه حمام مردانه و زنانه حمام سید نور (منبع: آرشیو میراث فرهنگی کرمانشاه، ۱۳۹۹)

حمام بی بی: این حمام در شهر کرمانشاه، خیابان نواب صفوی، نزدیک بازار چال حسن خان واقع است. بانی این حمام شخصی بنام میرزا سلیم زرین کمر بوده و در زمان مظفرالدین شاه قاجار احداث گردیده است. این حمام نسبتاً کوچک و دارای فضای معمول در زمان ساخت، نظیر بینه، گرمخانه، میاندر، خزینه و آتشیخان بوده که بر اساس پیمون کوچک اجرا گردیده است، مصالح بکار رفته در ساخت بنای این حمام آجر و گل آهک بوده است. آهک‌بری‌های بسیار زیبایی در بدنه داخلی دیوارها و پوشش‌های این حمام با نقوش اسلیمی و هندسی با ملات ساروج سیاه و سفیده اجرا گردیده است که هم‌اکنون بخش‌هایی از آن باقی‌مانده است. متأسفانه بخشی از این حمام شامل آتش‌خان و بخشی از گرمخانه در اثر احداث خیابان نواب از بین رفته که محل قسمت‌های تخریب شده در پلان با شماره ۳ مشخص شده است.

شکل (۵). پلان، بینه و گرمخانه حمام بی بی (منبع: آرشیو میراث فرهنگی کرمانشاه، ۱۳۹۹)

حمام سرتیپ: این حمام در شهر کرمانشاه، در بر خیابان مدرس (مقابل پارکینگ شهرداری) قرار دارد. محله‌ای که بنا در آن واقع است سینه گل زرد نام دارد. زمانی در اطراف و سینه‌کش تپه‌های طبیعی آن پوشیده از گل‌های زرد رنگ بوده است. معبر اصلی این محله به «سرازیری سرتیپ» معروف می‌باشد. بنا قاجاری است و بانی آن میرزا علی‌خان سرتیپ (خانه خراب) می‌باشد. مصالح بکار رفته در بنا آجر با ملات کاه‌گل می‌باشد و سابقاً با مخلوطی از آهک و گل نی پوشش داده شده است که در دوره‌های بعد آن را تراشیده و سیمان جایگزین کرده‌اند. در اصطلاح محلی این مخلوط را «آهک و کره پوه» می‌نامند. این

حمام نظیر اکثر حمام‌های هم‌عصر خود دارای فضاهایی همچون راهروی ورودی، بنیّه، میان در، گرمخانه، خزینه آبگرم و تون بوده است. متأسفانه چند سال پیش بخشی از آن به علت ساختن پاساژی در جنب آن تخریب گردیده است.

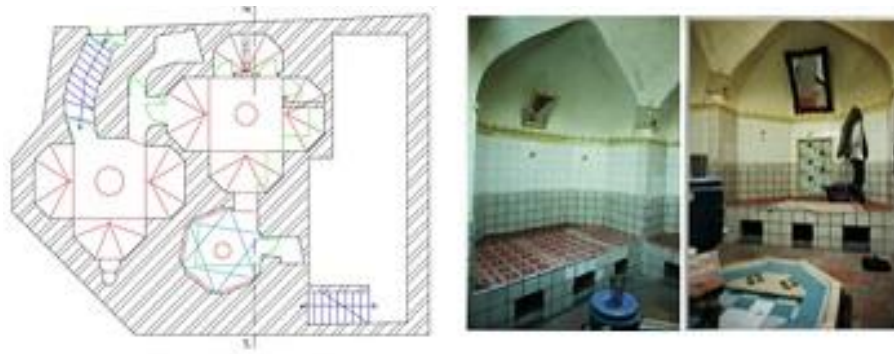
شکل (۶). پلان و بینه و حمام سرتیپ (منبع: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی کرمانشاه، ۱۳۹۹)

حمام میرزا سلیم (زیردالان): این حمام در بافت قدیمی شهر کرمانشاه واقع گردیده است. با توجه به تخریب بخشی از بافت قدیم و احداث خیابان امام‌جمعه، بخشی از فضای بینه این حمام نیز از بین رفته و هم‌اکنون حمام میرزا سلیم در بر این خیابان قرار گرفته است. با مقایسه معماری این حمام با دیگر حمام‌های قاجاری در کرمانشاه به نظر می‌رسد که احداث آن مربوط به نیمه اول عهد قاجاری باشد اما متأسفانه از بانی اولیه آن اطلاعاتی در دست نیست. حمام مذکور تا اواسط دهه ۶۰ به‌عنوان حمام زنانه دایر بوده و در بین عامه مردم به حمام زیردالان نیز معروف بوده است. پس از تعریض گذر امام‌جمعه و از بین رفتن بخشی از بینه، مساحت آن به ۲۴۵ مترمربع تقلیل یافته است. مصالح به‌کاررفته در این حمام، آجر و سنگ و از ملات ساروج برای تزئینات آهک‌بری استفاده شده است. در فاصله ورودی و بینه دهلیزی واقع بوده است که پس از تعریض گذر امام‌جمعه، دهلیز ورودی و بخشی از بینه حمام از بین رفته است و هم‌اکنون ورودی حمام مستقیماً به بینه باز می‌شود و فضاهای میان در، خزینه و آتشیان شده هنوز باقی‌مانده است.

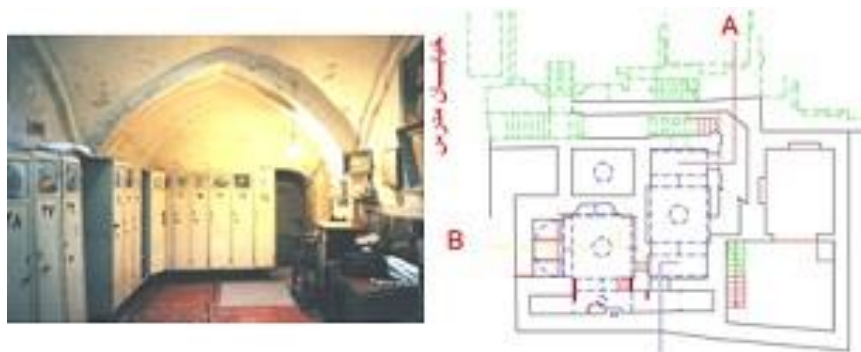
شکل (۷). پلان و بینه حمام میرزا سلیم (منبع: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی کرمانشاه، ۱۳۹۹)

حمام نظام: این حمام در شهر کرمانشاه، محله‌ی قدیمی فیض‌آباد واقع است. حمام نظام در واقع حمام خصوصی خانه صارم‌الدوله بوده است که در ادوار بعدی پس از تفکیک به‌صورت حمام عمومی مورد استفاده قرار گرفته است. تاریخ احداث مجموعه صارم‌الدوله که این حمام بخشی از آن است مربوط به اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه است. این مجموعه در سال ۱۳۰۵ شمسی از طرف آقا نظام از ورثه صارم‌الدوله خریداری گردید و پس از فوت وی به چند قطعه تفکیک شد. در ابتدا ورودی این حمام از داخل خانه بوده است اما پس از تبدیل آن به گرمابه‌ی عمومی ورود از پشت‌بام حمام که تقریباً هم‌تراز با کوچه می‌باشد انجام می‌گیرد. طبیعتاً این حمام چون خصوصی بوده چنان بزرگ نیست و دارای فضاهای ضروری نظیر بینه، گرمخانه، خزنه و آتشیان می‌باشد. مصالح بکار رفته در آن، آجر، سنگ و ملات شفته آهک است. نوع پوشش فضاهای این حمام طاق کلمبو با تویزه‌های پنج او هفت اجرا شده است. تزئینات بکار رفته در این بنا، تزئینات رسمی‌بندی و آهک‌بری است که به‌صورت طرح‌های هندسی و اسلیمی بر دیوارها و سقف فضاهای گرمخانه و بینه با ملات ساروج اجرا شده است.

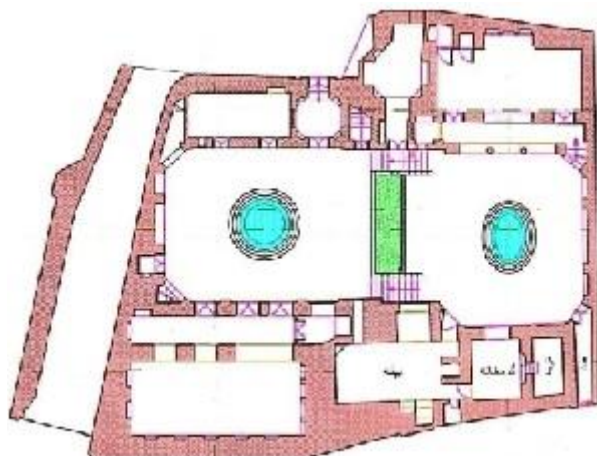
شکل (۸). پلان و بینه حمام نظام (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

حمام بیگلری: این حمام در شهر کرمانشاه و در جنب تکیه بیگلربیگی واقع است. این حمام در واقع، بخشی از تکیه بیگلربیگی است که پس از تفکیک به صورت حمام عمومی مورد استفاده قرار گرفته است. فضاهای این حمام، ورودی، دهلیز، بینه، میاندر، گرمخانه و آتسخان که بالنسبه کوچک و مناسب یک حمام خصوصی می باشد. دیواره ضلع غربی سربینه با تابلوی بزرگ و بسیار زیبایی از کاشی هفت رنگ تزئین یافته است. در بین حمام‌های قدیمی کرمانشاه که باقی مانده‌اند، این نمونه کاشی کاری منحصر به فرد و خاص این حمام کوچک می باشد.

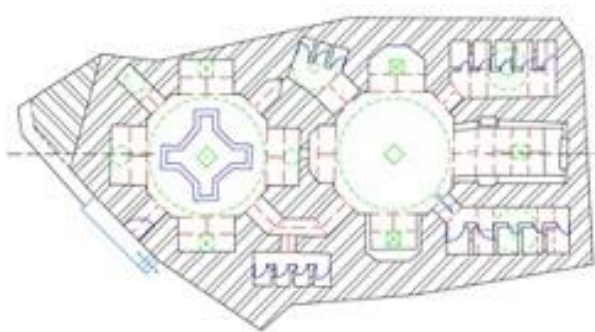
شکل (۹). پلان و بینه حمام بیگلری (نگارندگان، ۱۳۹۹)

حمام فیض مهدوی: این حمام به عنوان حمام خصوصی خانه فیض مهدوی، در بافت قدیم کرمانشاه واقع است. خانه فیض مهدوی متعلق به خاندان فیض مهدوی، از مراجع مذهبی شهر کرمانشاه در دوران قاجاریه است. خانه فیض مهدوی نمونه خانه‌های درون‌گرا است که در زمینی به مساحت ۹۰۰ مترمربع شامل طبقات زیرزمین، همکف و طبقه اول احداث گردیده است و حمام خصوصی در طبقه همکف خانه احداث گردیده است. این حمام که بر اساس پیمون کوچک اجرا شده، از نظر عملکردی تمام ویژگی‌های یک حمام کامل را دارا می باشد، این حمام دارای فضاهای بینه، گرمخانه، خزینه و تون (آتسخان) در مقیاس کوچک می باشد و پوشش این حمام مثل معماری حمام‌های دوره قاجار بر اساس طاق و قوس می باشد و بدنه داخلی دیوارها و پوشش‌های آن دارای تزئینات آهک‌بری است که در زیر لایه‌ای از سیمان پنهان شده است.

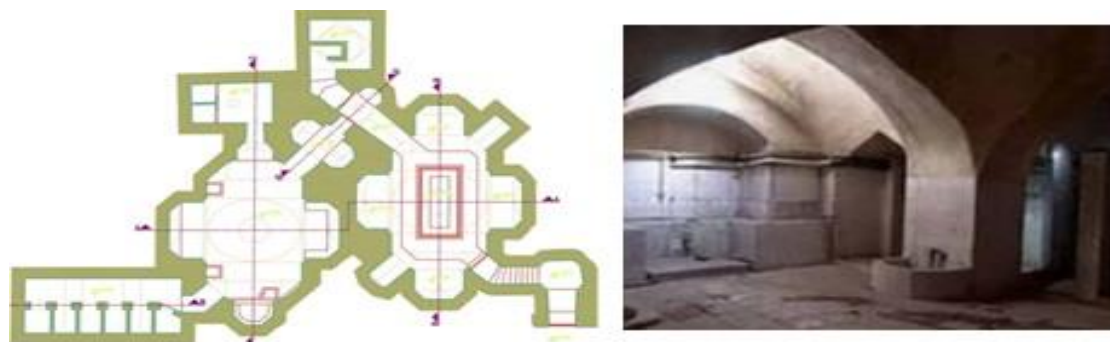
شکل (۱۰). پلان حمام فیض مهدوی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

حمام معاون صحنه: این حمام در مرکز شهر صحنه واقع است. بانی حمام، میرزا جواد خان معاون السلطنه، برادر دکتر محمد مصدق می‌باشد. حمام معاون مربوط به اوایل سلطنت مظفرالدین شاه است. پس از گذشتن از راهرو، وارد سربینه می‌شویم، حوض نسبتاً بزرگی به شکل چلیپا بخش زیادی از بخش سربینه را در بر گرفته است. گنبدی به ارتفاع ۷/۷۰ و به قطر ۶/۸۰ متر سربینه را پوشش داده است. سربینه از یک هشت‌ضلعی تشکیل شده است. اضلاع آن به ترتیب ۴ و ۱/۴۰ متر است. در هر یک از اضلاع بزرگ یک سکو به پهنای ۳ متر و عمق ۲ متر واقع است از طریق راهرویی غیرمستقیم به گرمخانه می‌رسیم، در میانه این راهرو و قبل از رسیدن به گرمخانه، توالت‌ها قرار دارند. ابعاد گرمخانه و گنبد آن نیز تقریباً به همان اندازه سربینه می‌باشد. در انتهای گرمخانه سه فضای موازی هم وجود دارد. این فضاها در گذشته محل خزینه و گرمخانه خصوصی بوده است. مصالح اصلی بکار رفته در این بنا، آجر و سنگ بوده و از ملات ساروج برای اجرای تزئینات آهکبری شده است.

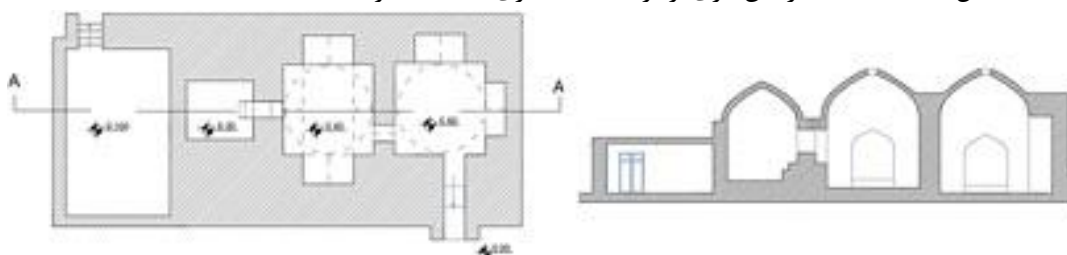
شکل (۱۱). پلان و گرمخانه حمام معاون (منبع: آرشیو میراث فرهنگی استان کرمانشاه، ۱۳۹۹)

حمام میدان کنگاور: این حمام در محله قدیمی شهرآباد، روبروی مسجد جامع در مرکز شهر کنگاور واقع است. بانی این حمام شخصی بنام محمدعلی خان افشار بوده است. این حمام دارای بینه هشت‌ضلعی است که بیشتر به مستطیل شبیه است در هر ضلع بینه صفه‌ای ایجاد شده که ۴ عدد آن بزرگ و ۴ عدد دیگر آن کوچک‌تر است. صفه‌های بزرگ در دهانه ۱۶۵ سانتیمتر و صفه‌های کوچک‌تر در دهانه ۱۱۲ سانتیمتر اجرا شده است. از ۴ صفه کوچک ۲ تا در ورودی بینه و یکی در ورودی گرمخانه را تشکیل داده است و ۵ صفه دیگر به‌عنوان فضای رختکن بوده است. طاق کلیه صفه‌ها، طاق هلالی است. راهروی ورودی توسط پله به بینه ختم می‌شود. پلان گرمخانه شبیه به پلان بینه است. ضلع غربی و شرقی دو صفه؛ صفه شرقی خزینه آب گرم است. پوشش این بنا بر اساس قوس‌های تیزه‌دار از نوع قوس پنج او هفت و طاق‌های آن از نوع طاق کلمبو، طاق گهواره‌ای، طاق و تویزه و طاق و چشمه است، مصالح اصلی این حمام آجر و ملات ساروج است.

شکل (۱۲). پلان بینه و گرمخانه حمام میدان کنگاور (منبع: آرشیو میراث فرهنگی استان کرمانشاه، ۱۳۹۹)

حمام خانجمال: این حمام در استان کرمانشاه، شهرستان سنقر و کلیایی، بخش مرکزی دهستان باوله، روستای خانجمال زمانی واقع است. به استناد پرونده ثبتی این حمام مربوط به دوره قاجار است اما بانی و سازنده آن مشخص نیست. نحوه تأمین آب این حمام از طریق چشمه جاری نزدیک روستا بوده است. این حمام که بر اساس پیمون کوچک طراح و اجرا گردیده، همچون سایر حمام‌های دوره قاجار دارای فضاهای ورودی، بینه، گرمخانه، خزینه و تون (آتشخان) است. پوشش فضاهای این حمام از نوع طاق کلمبو و توپزه‌های آن از نوع پنج او هفت تند و مصالح اصلی آن سنگ، آجر و ملات گل آهک بوده است. به دلیل آسیب شدید سازه آن اثری از تزئینات آهک‌بری مشاهده نگردیده است.

شکل (۱۳). پلان حمام خانجمال (منبع: آرشیو میراث فرهنگی استان کرمانشاه، ۱۳۹۹)

در جدول (۱) مشخصات عمومی حمام‌های مورد مطالعه (۱۲ مورد از حمام‌های کرمانشاه) به تفکیک ارائه شده است. ویژگی مشترک در تمام حمام‌ها این است که مربوط به دوران قاجار می‌باشند و دارای کاربری‌های مختلفی از جمله مردانه، زنانه، مردانه و زنانه، دوقلو و خصوصی می‌باشند؛ که این خود نشان از جامعیت و در نظر گرفتن نیازهای ساکنین و مراجعه‌کنندگان می‌باشد. همچنین این حمام‌ها دارای موقعیت استقرار در بازار، مرکز محله، درون خانه، عنصری از مجموعه می‌باشند. همچنین برخی از حمام‌ها با وجود استقرار در شهر دارای بافت روستایی می‌باشند مانند حمام خانجمال.

جدول (۱). مشخصات عمومی حمام‌های مورد مطالعه

ردیف	نام اثر	دوره	شماره ثبت	کاربری اولیه	موقعیت استقرار	آدرس
۱	حمام شهبازخان	قاجار	۲۰۴۹۵	مردانه	بازار	شهرستان کرمانشاه، خیابان مدرس، راسته‌بازار
۲	حمام حسن خان	//	۲۰۴۸۹	مردانه - زنانه	مرکز محله	کرمانشاه، خیابان حداد عادل، ورودی تکیه معاون
۳	حمام سید نور	//	۱۲۴۸۳	دوقلو	مرکز محله	شهرستان کرمانشاه، خیابان آل آقه، کوچه چنانی
۴	حمام بی بی	//	۱۰۵۴۵	زنانه	مرکز محله	شهرستان کرمانشاه، خیابان نواب صفوی
۵	حمام سرتیپ	//	۲۹۰۹	مردانه - زنانه	مرکز محله	کرمانشاه، چهارراه اجاق، خیابان مدرس
۶	حمام میرزاسلیم	//	۱۱۰۶۰	زنانه	مرکز محله	کرمانشاه، خیابان مدرس، خیابان امام‌جمعه
۷	حمام نظام	//	۱۰۷۷۰	خصوصی	عنصری از مجموعه	کرمانشاه، خیابان مدرس، بن‌بست نظام
۸	حمام بیگلری	//	۱۰۵۴۳	خصوصی	عنصری از مجموعه	شهرستان کرمانشاه، روبروی مسجد جامع
۹	حمام فیض مهدوی	//	۱۷۵۶۰	خصوصی	درون خانه	کرمانشاه، محله علاف خانه، خانه فیض مهدوی
۱۰	حمام معاون	//	۱۰۵۴۴	زنانه - مردانه	مرکز محله	شهرستان صحنه، خیابان طالقانی

۱۱	حمام میدان	//	۱۳۴۰۹	زنانه - مردانه	مرکز محله	شهرستان کنگاور، روبروی مسجد جامع
۱۲	حمام خاتمال	//	۳۲۰۰۳	زنانه - مردانه	بافت روستایی	شهرستان سنقر، دهستان با وله، روستای خاتمال

در جدول (۲) اطلاعات مربوط به حمام‌های تاریخی شهر کرمانشاه به تفکیک نشان داده شده‌اند. در همه‌ی حمام‌ها غیر از هشتی و شاه‌نشین تقریباً تمام فضاها موجود می‌باشند که این خود نشان از سبک معماری و طراحی خاص این دوران (قاجار) می‌باشد. همچنین می‌توان برداشت کرد که این حمام‌ها تا چه اندازه به رفاه و خدمات‌رسانی مراجعه‌کنندگان اهمیت داده‌اند. فضاهای راهرو ورودی، سربینه، کفش کن، خزینه، تون و انبار سوخت در تمام حمام‌ها مشترک و ثابت بوده‌اند.

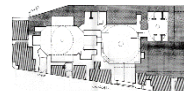

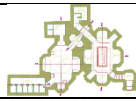
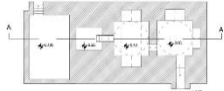
جدول (۲). معرفی فضاهای حمام‌های مورد مطالعه

ردیف	نام حمام	فضاهای ارتباطی		بینه	میاندر دهلیز	گرمخانه		فضاهای خدماتی				تعداد فضاها						
		سردر	راهرو ورودی			هشتی	سربینه	شاه‌نشین	کفش کن	هشتی	شاه‌نشین		خزینه	تون	چال حوض	آبار سوخت	پهداشتی	سرویس
۱	حمام شهبازخان	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۱
۲	حمام حسن خان	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۰
۳	حمام سید نور	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۱
۴	حمام بی بی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۰
۵	حمام سرتیپ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۰
۶	حمام میرزاسلیم	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۰
۷	حمام نظام	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۹
۸	حمام بیگلری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۹
۹	حمام فیض مهدوی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۷
۱۰	حمام معاون	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۱
۱۱	حمام میدان	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۱
۱۲	حمام خاتمال	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۷

نکته‌ای که در جدول (۳) مشهود است این است که در قسمت بینه و گرمخانه هر سه شکل مربع، مستطیل و هشت‌ضلعی را می‌توان در تمام حمام‌های مورد مطالعه مشاهده کرد. همچنین این حمام‌ها دارای پیمون بزرگ و کوچک می‌باشند. تنها حمام بی بی در قسمت گرمخانه دارای سه شکل مذکور (مربع، مستطیل و هشت‌ضلعی) نمی‌باشد؛ اما دیگر حمام‌ها از این قاعده مستثنا هستند و دست کم یکی از سه شکل مذکور را دارا می‌باشند.

جدول (۳). بررسی پلان، هندسه فضایی و پیمون نمونه‌های (حمام‌های) مورد مطالعه

ردیف	نام حمام	پلان معماری	هندسه فضایی					پیمون	
			بینه			گرمخانه		کوچک	بزرگ
			مربع	مستطیل	هشت ضلعی	مربع	مستطیل		
۱	شهبازخان								
۲	حسن خان								
۳	سید نور								

									بی بی	۴
									سرتیپ	۵
									میرزا سلیم	۶
									نظام	۷
									بیگلری	۸
									فیض مهدوی	۹
									معاون	۱۰
									میدان	۱۱
									خانجمال	۱۲

در جدول (۴) نوع سازه و تزئینات حمام‌های مورد مطالعه شهر کرمانشاه به تفکیک نمایش داده شده‌اند. دیوار، نویزه نیزه‌دار و تاق کلمبو سازه‌ی مشترک در تمام حمام‌ها می‌باشند؛ اما نویزه مازه‌دار در هیچ کدام از حمام‌ها موجود نمی‌باشد. در بخش تزئینات نیز رسمی‌بندی و آهکبری در تمام حمام‌ها مشترک هستند.

جدول (۴). بررسی سازه و تزئینات حمام‌های مورد مطالعه

ردیف	نام حمام	سازه		تزئینات							
		دیوار	ستون	پوشش			کاربندی	رسمی بندی	کاشیکاری	آهکبری	نقاشی
				تاق		تاق و چشمه					
				تاق کلمبو	تاق و نویزه						
۱	حمام شهباز خان										
۲	حمام حسن خان										
۳	حمام سید نور										
۴	حمام بی بی										
۵	حمام سرتیپ										
۶	حمام میرزا سلیم										
۷	حمام نظام										
۸	حمام بیگلری										

۹	حمام فیض مهدوی										
۱۰	حمام معاون										
۱۱	حمام میدان										
۱۲	حمام خانجمال										

جدول (۵). مشخصات کالبدی حمام‌های مورد مطالعه و فضاهای بینه و گرمخانه آنها

ردیف	نام حمام	کاربرد	مساحت کل (مترمربع)	گرمخانه / بینه		گرمخانه	
				مساحت	بینه	مساحت	B
۱	شهبازخان	مردانه	۷۳۶	۱/۱۰۲	۱۳۶	۰/۱۸۵	۱۵۰
۲	حسن خان	زنانه-مردانه	۵۹۸	۱/۵	۹۸	۰/۱۶۴	۱۴۷
۳	سید نور	دوقلو	۵۲۵	۱/۱۲	۷۵	۰/۱۴۲	۸۴
۴	بی بی	زنانه	-	-	۵۸	-	-
۵	سرتیپ	زنانه-مردانه	۳۵۸	۱/۱۱۷	۹۴	۰/۲۶۳	۱۰۵
۶	میرزا سلیم	زنانه	۲۴۵	۱/۵۷	۵۴	۰/۲۲۰	۸۵
۷	نظام	خصوصی	۱۴۰	۱/۵۲	۱۹	۰/۱۳۶	۲۹
۸	بیگلری	خصوصی	۱۵۶	۱/۱۸۷	۳۲	۰/۲۱۰	۳۸
۹	فیض مهدوی	خصوصی	۵۸	۰/۷۷	۲۱	۰/۳۶۰	۱۵
۱۰	معاون	زنانه-مردانه	۴۳۲	۱/۲۹	۷۸	۰/۱۸۰	۱۰۱
۱۱	میدان	زنانه-مردانه	۲۵۱	۱/۵۴	۵۰	۰/۲۰۰	۷۷
۱۲	خانجمال	زنانه-مردانه	۱۸۰	۱/۰۹۷	۴۱	۰/۲۲۳	۴۵

نسبت مساحت بینه به مساحت کل حمام = A؛ نسبت مساحت گرمخانه به مساحت کل حمام = B

یافته‌های این پژوهش که بر اساس مطالعه و بررسی موقعیت استقرار حمام‌های مورد مطالعه (۱۲ مورد) در بافت شهر و روستا و مرکز محلات که پیش‌تر در قالب جدول و توضیحات ارائه و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند، شامل ۶ گونه حمام قاچاری در استان کرمانشاه است که به شرح زیر ارائه می‌شود:

حمام در درون بازار (عنصر وابسته به بازار): از آنجایی که حمام به‌عنوان یکی از عناصر اصلی وابسته بازار بوده است، این گونه حمام‌ها به لحاظ موقعیت قرارگیری از شرایط خاصی برخوردار بوده و ورودی اصلی آن از طرف راسته اصلی بازار طراحی و اجرا گردید و عموماً دارای کاربری مردانه بوده است. در این پژوهش یک نمونه از این گونه حمام در بازار تاریخی کرمانشاه شناسایی گردیده (حمام حاج شهباز خان) با توجه به مطالب پیش گفته در بخش معرفی نمونه‌ها، این حمام مردانه بوده است و در دوره دوم استفاده، این حمام به دو بخش زنانه و مردانه تقسیم شده است.

حمام منفرد در محلات: این گونه حمام‌ها بسته به ارزش و مرتبه محله در شکل‌های مختلف مطرح می‌گردد و قرارگیری آن در مرکز محله تابع شرایط خاصی است. در این پژوهش حمام‌های محلات با توجه به نوع کاربری و استفاده‌کنندگان در سه شکل ساخته شده‌اند: ۱- حمام‌های صرفاً با کاربری زنانه ۲- حمام‌های صرفاً با کاربری مردانه ۳- حمام‌های (زنانه - مردانه) به‌طوری که ساعاتی از روز مورد استفاده زنان و ساعاتی دیگر مورد استفاده آقایان و یا روزهایی از هفته مورد استفاده زنان و ایامی دیگر مورد استفاده آقایان بوده است.

حمام دوقلو در محلات: این گونه حمام نیز جزء حمام‌های شهری در درون محله یا مرکز محله محسوب می‌شوند و جزء گونه‌های خاص حمام‌های شهری و یا روستایی محسوب می‌شود، به لحاظ کالبدی و فضایی این گونه از حمام‌ها به‌نوعی

طراحی و اجرا گردیده است که به صورت مجزا مورد استفاده زنان و آقایان بوده است. در پژوهش حاضر یک نمونه از این گونه حمام در شهر کرمانشاه شناسایی شده است.

حمام به عنوان عنصری از یک مجموعه در محلات: عموماً بافت‌های تاریخی شهرهای اسلامی ایران دارای محلات مختلف و هر محله دارای مرکز محله بوده‌اند که بسته به ارزش و مرتبه محله عناصر شاخص معماری ایجاد و شکل گرفته است. بر همین اساس در بعضی محلات مجموعه‌ای از عناصر معماری در کنار هم و در قالب یک مجموعه ایجاد شده است. نمونه بارز و شاخص این نوع مجموعه‌ها، مجموعه عام‌المنفعه گنجعلی‌خان است که شامل: میدان، بازار، حمام، ضرابخانه، کاروانسرا، مسجد و آب‌انبار است. در این پژوهش که به منظور گونه‌شناسی حمام‌های قاجاری کرمانشاه صورت گرفته است، در بافت تاریخی فیض‌آباد کرمانشاه ۲ نمونه از مجموعه‌های تاریخی بازارش (مجموعه صارم‌الدوله و مجموعه بیگلربیگی) شناسایی شده است که حمام یکی از عناصر شاخص این مجموعه‌ها است. بر اساس مطالعه میدانی صورت گرفته این گونه حمام‌های وابسته به این مجموعه‌ها جزء حمام‌های خصوصی محسوب می‌شوند اما در دوره‌های بعدی به دلیل تفکیک مجموعه به قطعات متعدد حمام‌های وابسته به این مجموعه‌ها به عنوان حمام عمومی مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

حمام در درون خانه‌ها: این نوع حمام‌ها جزء حمام‌های خصوصی محسوب می‌شوند، نمونه کمی از آن دیده شده به طور مثال حمام درون منزل فاطمی در نائین و منزل صدر در یزد. در پژوهش حاضر یک نمونه از این گونه حمام‌ها در خانه فیض مهدوی در شهر کرمانشاه شناسایی شده است که فضاهای معماری و سازه آن نسبتاً سالم مانده است.

حمام در بافت روستایی: این گونه حمام‌ها عمدتاً تابع شرایط خاص روستا می‌باشند و در قالب حمام‌های عمومی (مردانه - زنانه) به شکل منفرد در بافت روستا یا در نزدیکی روستا ساخته شده‌اند. از آنجایی که یکی از عوامل اصلی تعیین‌کننده در موقعیت استقرار حمام نحوه دسترسی به آب است، موقعیت شکل‌گیری حمام‌های روستایی تابع موقعیت چشمه و یا نهر بوده است. در مطالعات صورت گرفته تعداد زیادی حمام روستایی در استان کرمانشاه شناسایی گردید اما از میان نمونه‌های شناسایی شده ۲ حمام که از لحاظ سازه نسبتاً سالم‌تر بوده و توسط اداره کل میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی استان کرمانشاه، به ثبت ملی رسیده و در حال مرمت بودند به عنوان گونه حمام‌های روستایی معرفی شده‌اند.

جدول (۶). مطالعه تطبیقی گونه‌های شناسایی شده از لحاظ معماری، سازه، تزئینات و نحوه تأمین آب

ردیف	گونه	معماری	سازه	تزئینات	تأمین آب
۱	حمام در درون بازار	سردر؛ راهرو ورودی؛ حمام‌دار؛ کفش‌کن؛ سربینه؛ هشتی (میاندر)؛ نوره‌کش‌خانه؛ گرمخانه؛ شاه‌نشین؛ خزینه؛ چال حوض؛ تون؛ انبار سوخت؛ انبارآب؛ محل زندگی کارگر حمام؛ فرم فضاهای بینه و گرمخانه به صورت مربع و مستطیل.	پی؛ دیوار؛ ستون سنگی؛ قوس پنج او هفت؛ تاق کلمبو؛ تاق و تویزه؛ تاق چشمه.	کاربندی؛ نقاشی دیواری.	نهر
۲	حمام منفرد در محلات	سردر؛ راهرو ورودی؛ کفش‌کن؛ سربینه؛ هشتی (میاندر)؛ نوره‌کش‌خانه؛ گرمخانه؛ شاه‌نشین؛ خزینه؛ تون؛ انبار سوخت؛ فرم فضاهای بینه و گرمخانه به صورت مربع، مستطیل و در بعضی نمونه‌ها هشت‌ضلعی.	پی؛ دیوار؛ ستون سنگی؛ قوس پنج او هفت؛ تاق کلمبو؛ تاق و تویزه؛ تاق چشمه.	کاربندی؛ آهک‌بری	نهر
۳	حمام دوقلو در محلات	سردر؛ راهرو ورودی مردانه و زنانه؛ حمام‌دار؛ کفش‌کن؛ سربینه؛ هشتی (میاندر)؛ نوره‌کش‌خانه؛ گرمخانه؛ شاه‌نشین؛ خزینه؛ چال حوض؛ تون؛ انبار سوخت؛ فرم فضاهای بینه و گرمخانه به صورت مربع، مستطیل و در بعضی نمونه‌ها هشت‌ضلعی.	پی؛ دیوار؛ قوس پنج او هفت؛ تاق کلمبو؛ تاق و تویزه؛ تاق چشمه.	کاربندی؛ رسمی‌بندی؛ آهک‌بری.	نهر
۴	حمام به عنوان عنصری از یک مجموعه در محلات	سردر؛ راهرو ورودی؛ کفش‌کن؛ سربینه؛ نوره‌کش‌خانه؛ گرمخانه؛ شاه‌نشین؛ خزینه؛ تون؛ انبار سوخت؛ فرم فضاهای بینه و گرمخانه به صورت مورب.	پی؛ دیوار؛ قوس پنج او هفت؛ تاق کلمبو.	کاربندی؛ مقرنس در محل ورودی از داخل مجموعه؛ کاشی‌کاری.	نهر و چاه

۵	حمام در درون خانه‌ها	ورودی؛ کفش‌کن؛ سربینه؛ نوره‌کش‌خانه؛ گرمخانه؛ خزینه؛ تون؛ انبار سوخت؛ فرم فضاهای بینه و گرمخانه به صورت مربع و مستطیل.	پی؛ دیوار؛ پوشش؛ قوس پنج او هفت؛ تاق کلمبو.	کاربندی؛ آهکبری. نهر و چاه
۶	حمام در بافت روستایی	سردر؛ راهرو ورودی؛ کفش‌کن؛ سربینه؛ نوره‌کش‌خانه؛ گرمخانه؛ شاه‌نشین؛ خزینه؛ تون؛ انبار سوخت؛ فرم فضاهای بینه و گرمخانه	پی؛ دیوار؛ پوشش؛ قوس پنج او هفت؛ تاق کلمبو.	کاربندی؛ آهکبری. چشمه

به صورت مربع.

نتیجه‌گیری

در طی تاریخ شهرسازی و شهرنشینی ایران، در دوره اسلامی حاکمان و دولتمردان محلی به ایجاد فضاهای عمومی شهری که به طور عمده در ارتباط مستقیم با وظایف و عملکردهای دیوانی آن‌ها قرار داشت اقدام می‌کردند که در کنار این حاکمان، مردم و افراد خیر نیز اقدام به ساخت این‌گونه بناها می‌نمودند با وجود اینکه در ساختار فضایی - کالبدی شهرهای سنتی و تاریخی، بسیاری از فضاها و بناهای عام‌المنفعه را می‌توان شناسایی نمود ولی تأثیر هرکدام از آن‌ها در حفظ بافت شهری به یک میزان و شدت نیست. بلکه برخی فضاها با وجود اینکه ده‌ها سال از احداث آن‌ها می‌گذرد همچنان فعال و پویا بوده و به‌عنوان یک فضای شهری عمومی نقش مهمی در حفظ بافت شهری ایجاد می‌کنند. حمام از جمله بناهای ارزشمند معماری است که نمونه‌هایی از آن از گذشته به یادگار مانده است. معماری ایرانی - اسلامی حمام‌های تاریخی تحت‌تأثیر عوامل مختلف، از پیچیدگی خاصی برخوردار بوده و واجد ارزش‌های کالبدی و کارکردی بسیاری است. در شکل‌گیری این فضاهای خاص و متنوع، عواملی همچون اقلیم، قابلیت تنظیم دما و رطوبت، قرارگیری در بافت‌های مسکونی و قابلیت دسترسی آسان، وجود آب و امکان ایجاد راه آب فاضلاب به خارج از منطقه و ضرورت‌های عملکردی پیچیده برای حل مسائل تأسیساتی برودتی، حرارتی سیالات و دفع پساب‌ها، ایجاد کرده است. این موضوع طرح حمام‌ها را در نسبت با دیگر ابنیه ایرانی بسیار متمایز و برجسته ساخته است.

استان کرمانشاه با سابقه چندهزارساله یکی از حوزه‌های فرهنگی غنی کشور به شمار می‌رود؛ آثار تاریخی به‌جامانده در این شهر همچون مساجد، کاروانسراها، بازار، حمام و تکایا و حسینیه‌ها گواه این ادعاست. در استان کرمانشاه حمام‌های زیادی در دوره قاجار ساخته شده است اما متأسفانه تعدادی از این ابنیه ارزشمند به دلیل احداث خیابان‌ها و مجتمع‌های تجاری و مسکونی در ادوار گذشته به‌طور کامل از بین رفته و تعدادی نیز متروکه و غیرقابل دسترسی هستند. خوشبختانه اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی استان کرمانشاه در سنوات گذشته نسبت به ثبت ملی حمام‌های باقی‌مانده در سطح استان اقدام نموده است. با وجود اینکه اکثر حمام‌های باقی‌مانده ثبت گردیده‌اند، اما اطلاعات کافی در مورد این آثار فاخر معماری استان موجود نمی‌باشد. در این تحقیق ۱۲ مورد از حمام‌های سالم و یا نسبتاً سالم استان کرمانشاه که قابلیت بازدید و مطالعه میدانی داشته‌اند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. نتایج و بررسی‌های میدانی و تطبیقی حمام‌های استان کرمانشاه از لحاظ محل استقرار، منجر به شناسایی و معرفی ۶ گونه: حمام در درون بازار، حمام منفرد در محلات، حمام دوقلو در محلات، حمام به‌عنوان عنصری از یک مجموعه در محلات، حمام در درون خانه‌ها و حمام در بافت روستایی شده است. هندسه فضاهای حمام‌های کرمانشاه تابع موقعیت استقرار در بافت شهر یا روستا می‌باشد و هرکدام به دلایلی خاص مکان‌یابی شده‌اند. طراحی فضاها و راهروهای ارتباطی در حمام‌های محلات و وابسته به بازار بر اساس پیمودن بزرگ اما در حمام‌های خصوصی و حمام‌های درون خانه و حمام‌های روستایی بر اساس پیمودن کوچک است. پوشش تمام نمونه‌های مورد مطالعه بر اساس طاق و قوس‌های سنتی بوده و دیوارها و پوشش‌های داخلی فضاهای اصلی حمام‌های شهری دارای تزئینات آهک‌بری و برخی نیز دارای نقش و نگار و نیز طرح‌های متنوع‌تری می‌باشند، اما حمام‌های روستایی فاقد تزئینات آهک‌بری و این مشخصات مذکور می‌باشند. حمام حاج شهبازخان که جزء گونه حمام‌های درون بازار است تنها نمونه حمام کرمانشاه است که علاوه بر تزئینات آهک‌بری، دارای تزئینات نقاشی در دیوارهای داخلی بینه است. تمام حمام‌های مورد مطالعه، دارای ۳ فضای اصلی بینه، گرمخانه و خزینه آبگرم هستند و مساحت فضای گرمخانه به نسبت، بیشتر و بزرگ‌تر از فضای بینه است. همچنین تحولات و تغییرات کالبد و فضای حمام‌های تاریخی و نیز موقعیت استقرار و مکان‌یابی آن‌ها تحت تأثیر عوامل

مختلفی بوده‌اند؛ از جمله عوامل اقتصادی، عوامل حکومتی، عوامل اجتماعی، عوامل زیبایی‌شناسی، شرایط جغرافیایی و محیطی، نحوه دسترسی و تأمین آب و... بوده است.

منابع

- اکبری، پریوش؛ لاله، هایده؛ شجاعی اصفهانی، علی (۱۳۹۰)، حمام حاج میرحسن قزوین؛ گرمابه‌ای از اوایل دوره قاجار، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۳، جلد ۴.
- باصولی، مهدی (۱۳۹۷)، نگاه منظرین به حمام عمومی، عناصر و کارکردهای آن، مجله منظر، شماره ۱۰ (۴۵)، صص ۳۴-۴۳.
- بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۱)، مقدمه‌ای بر نقش و کاربرد پیمون در معماری ایرانی، فصلنامه مدرس هنر، دور اول، شماره ۱.
- تهرانی، فرهاد؛ پورفتح‌اله، مانده و زهرا قاسمی (۱۳۹۲)، بررسی تطبیقی نحوه‌ی آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام، فصلنامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۲۶، صص ۶۱-۷۱.
- زارعی، هانی؛ وحیدی، فاطمه؛ رازانی، مهدی (۱۳۹۶)، تحلیل ویژگی‌های معماری و فضایی حمام‌های قاجاری در اقلیم فارس، نشریه معماری اقلیم گرم و خشک، سال پنجم، شماره پنجم.
- سجادی، علی محمد (۱۳۸۲)، حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی، مجله مطالعات ایرانی، کرمان.
- صابری نهرفرزانی، احمد (۱۳۹۸)، آیین حمام تحقق منظرآیینی حمام ایرانی در دوران اسلامی از خلال متون، ساختار حمام و نقوش تزئینی، فصلنامه هنر و تمدن شرق، سال هفتم، شماره ۲۵، صص ۳۵-۴۲.
- طبسی، محسن؛ انصاری، مجتبی؛ طاووسی، محمود؛ فخار تهرانی، فرهاد (۱۳۸۵)، بازشناسی ویژگی‌ها کالبدی گرمابه.
- طبسی، محسن؛ پورجعفر، محمد (۱۳۸۶)، مطالعه تأثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه‌های ایران، نشریه صفا، شماره ۴۴.
- طبسی، محسن (۱۳۸۶)، شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران در دوره‌ی صفوی، پایان‌نامه‌ی دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- قاسمی، مرضیه؛ غلامعلی، حاتم و فرهاد تهرانی (۱۳۹۷)، بازشناسی جایگاه تاریخ و فرهنگ‌عامه در حمام‌های سنتی ایران (پیوستگی آداب، عادات و عقاید مرتبط با استحمام)، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲۲، صص ۱۳۳-۱۵۲.
- قهرمانی تولابی، امین (۱۳۹۰)، طرح مرمت و احیای حمام حسن خان کرمانشاه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ابهر.
- قهرمانی تولابی، امین؛ داورپناه، احسان (۱۳۹۳)، سوابق تاریخی حمام‌ها و نگاهی به ریخت‌شناسی حمام حسن خان کرمانشاه، تهران: انتشارات ملاتک.
- کاظمی، شیشوان؛ بایبوردی، مهسا (۱۳۹۸)، نقش آئین‌گذار در ساختار کالبدی حمام‌های عمومی ایران، نشریه باغ نظر، دوره ۱۶، شماره ۷۹، صص ۳۹-۵۰.
- کفایی، مجید؛ نامداری، مهسا (۱۳۹۹)، جزوه پیمون و کاربرد آن در معماری ایرانی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۶)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
- متدین، حشمت‌الله؛ رحیمی مهر، وحیده؛ مهربانی، مهرزاد (۱۳۹۶)، حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل درمان، نشریه باغ نظر، دوره ۱۴، شماره ۵۰، صص ۲۳-۳۸.
- محمد مرادی، اصغر؛ اختر کاوان، مهدی (۱۳۸۷)، بررسی عملکرد سامانه‌های حرارتی گرمابه‌های ایران، نشریه بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت، ویژه‌نامه معماری و شهرسازی، جلد ۱۹، شماره ۶، صص ۳۵-۴۳.
- محمدی زنجانی، مارال؛ امین‌زاده، بهناز (۱۳۹۶)، شناسایی، تحلیل و اولویت‌بندی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر باززنده‌سازی حمام‌های ایرانی (مورد مطالعه: حمام تاریخی محتشم کاشان)، جغرافیا، دوره ۱۵ (دوره جدید)، شماره ۵۳، صص ۳۳۳-۳۴۹.

منظم اسماعیل‌پور، علی و آرش درواری (۱۳۹۴)، بازشناسی نقش ورودی در نظام کالبدی گرمابه‌های عصر صفویه و قاجار، اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری.

مهبجور، فیروز (۱۳۸۲)، در شهرهای ایران - اسلامی، کتاب ماه هنر، (۵۷ و ۵۸)، صص ۶۰ - ۶۶.

Mason, C (2017), Proceedings of the History of bath research group 6: recent archaeology of bath Quays, <https://www.researchgate.net/publication/330293551>.

Mayo J. (2009). Temporary landscapes. *Jurnal of Architectural and Planning Research*, 26 (2).

Davies, Penelope JE. (2007). Denny, Walter B. Hofrichter, Frima Fox. Jacobs, Joseph. Roberts, Ann M. Simon, David L. Janson's History of Art, Prentice Hall; 2007, Upper Saddle River, New Jersey. Severth Edition, ISBN 4-193455-13.